

Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca

Construcții spațiale în opera lui Herta Müller

Nicoriuc Béatrice Kristine

Cuprins

1. Introducere
 2. Contextul literar
 3. Considerații teoretice
 - 3.1. Spațiul fizic
 - 3.2. Spațiul metaforic
 - 3.3. Spațiul de tranziție
 4. Reflecțiile Hertei Müller despre scris și spațiu în eseuri
 - 4.1. Viața rurală
 - 4.2. Viața urbană
 - 4.3. Procesul de a scrie, între prezent și trecut
 5. Satul – la limita dintre viață și moarte
 - 5.1. *Niederungen* – satul demitizat
 - 5.2. *Der Mensch ist ein großes Fasan auf der Welt* – spațiul așteptării
 6. Spațiile urbane
 - 6.1. Structura spațiului și personajele din *Der Fuchs war damals schon der Jäger*
 - 6.2. Spațiul metaforic al terorii și al trădării în *Herztier*
 7. Spațiile de tranziție
 - 7.1. *Reisende auf einem Bein* – viața la graniță
 - 7.2. *Atemschaukel* – lagărul ca spațiu de tranziție
 8. Concluzii
- Bibliografie

Cuvinte-cheie: *Herta Müller, literatura germană a secolului XX, romane, the spatial turn, teoriile spațiului literar, spațiul fizic, spațiul metaforic, percepția spațiului, spațializarea timpului, semantizarea spațiului, mediul rural și urban, spații de tranziție.*

Rezumat

Discursul despre spații și despre locurile în care oamenii trăiesc, pe care le traversează sau în care sălășluiesc este un element imposibil de ignorat în critica literară a modernității sau a modernității târzii. Este un timp al mișcării, al graniței, al excluziunii, al intermediarului sau al evadării. Industrializarea, urbanizarea, migrația, deportarea, „mobilizarea la război” au fost evenimentele care au avut loc în puncte aparent neimportante, precum gări, hoteluri, orașe, regiuni rurale sau alte locuri de reședință. Și aceste locuri de reședință au valențe emoționale, care reprezintă un amalgam de sentimente de deschidere, de izolare, de suferință, de excludere, de familiaritate sau de anonimat. Aceste locuri sunt importante nu doar din punct de vedere istoric, ci ele oferă o anumită formă de cunoaștere a vieții sociale și culturale.

Critica literară a fost preocupată de problema spațiului mult înaintea proclamării „turnurii spațiale” (*the spatial turn*) – de la finalul anilor 80 –, acest interes fiind asociat cu trei nume: Yuri Lotman, Mikhail Bakhtin și Ernst Cassirer. Toți trei au construit modele estetice ale spațiului care se află la baza curentului de cercetare a spațiului literar. În lucrările lor, toți trei s-au concentrat asupra spațiilor estetice din literatură în cadrul unui model transdisciplinar cultural, legându-și discursurile asupra spațiului literar de un cadru cultural, social și politic. *The spatial turn* a câștigat teren rapid, pledând pentru mai multă atenție acordată laturii spațiale a lumii istorice. Martina Löw atrage atenția asupra determinării spațiale a proceselor sociale și culturale și susține o localizare spațială concretă a evenimentelor istorice. *The spatial turn* a fost stabilită ca fiind o paradigmă; locurile, spațiile și spațiile de tranzit au ajuns în centrul cercetării literare. Interesul acordat acestei paradigme a fost considerabil, însă terminologia folosită este ambiguă. Definiția clară a locului și spațiului în literatură nu a fost încă stabilită.

Cercetarea operei Hertei Müller a abordat doar sporadic ideea de resemantizare a spațiului; există doar câteva lucrări scurte în care se discută metaforele spațiului în romanele Hertei Müller. Spre deosebire de operele narative stabilite ca fiind autoficționale, teza de față recentrează atenția dinspre autor înspre ficțiune. Analiza

cuprinzătoare a spațiului fizic și a spațiului metaforic în romanele și în nuvelele Hertei Müller întregeste contextul operelor ei și, pe de altă parte, oferă un model analitic al modului în care poate fi aplicată teoria spațiului literar lucrărilor critice viitoare. O altă noutate a acestei lucrări este reprezentată de utilizarea categoriilor „spațiului metaforic” și ale „spațiului fizic” (*begehbare Raum*) ca principii / piloni de analiză ai lucrărilor Hertei Müller și de modul în care introduce subiectul spațiului rural, urban și de tranziție. Această lucrare încearcă, de asemenea, să completeze abordările ale criticilor anterioare și să ridice cercetarea operei Hertei Müller la standardele actuale.

Atenția studiilor literare mai recente s-a îndepărtat de reprezentările teritoriale și materiale ale spațiului și s-a îndreptat spre o imagine diferită a spațiului care este perceput, în primul rând, ca un rezultat al relațiilor și interacțiunilor sociale. Această lucrare propune un inventar de termeni literari și un model analitic bazat pe conceptele importante care privesc spațiul, care nu definesc spațiul în sensul absolutist dat de ideea de *recipient*. Înțelegerea relativistă a spațiului nu permite o separare clară între loc și spațiu, localizarea spațiilor fiind suprapusă locurilor. În acest caz, spațiile sunt împletituri de corpuri, relații și acțiuni plasate în locuri diferite. Dacă spațiul fizic conține și elemente nonspațiale, spațiul metaforic primește o funcție importantă în cercetarea operelor narative ale Hertei Müller.

Scopul acestei lucrări este reprezentat de prezentarea textuală a spațiilor fizice prezente în romanele și nuvelele selectate, spații îndreptate către o lume extratextuală, precum și de aplicarea metaforelor spațiului care nu înfățișează spațiile fizice ale eroilor, dar care oferă o reinterpretare spațială a unor concepte abstracte. Analiza tematizează în detaliu forța lingvistică a operelor Hertei Müller, reprezentarea poetică a ororilor comunismului și anxietatea persecutatului. Analiza se apropie de un aspect mai profund care depășește limitele abordărilor de critică literară anterioare. Textele Hertei Müller au nevoie de abordări inter- și transdisciplinare. Opera conține câteva stadii din viața autoarei, precum și evenimente culturale și istorice care au avut loc în timpul vieții ei, însă opera ei nu trebuie redusă la detalii autobiografice. Textele ei nu sunt doar ilustrări ale realității, în spațiul dintre cuvinte existând o „privire ciudată” (*der fremde Blick*), o „percepție inversă” (*die erfundene Wahrnehmung*), ambele fiind reperele din analiza textelor Hertei Müller care exprimă calitatea lor poetică. Sensul este creat între text și cititor, multiplele combinații de sens posibile oferind cititorului o mai mare libertate de interpretare. Romanele ei sau proza ei în general nu trebuie limitate la un singur segment de interpretare și nu trebuie clasificate doar ca romane despre o dictatură. Textele Hertei

Müller se supun unei game largi de posibilități interpretative, iar încadrarea lor în categoria romanelor despre dictatură este doar o variantă. Procesul percepției, gama de metafore care vizează ochiul, vederea și ideea de a fi observat sunt adesea tematizate și problematizate în scrierile ei în proză. Aspectele importante care stau la baza acestei cercetări sunt reprezentate de construcția spațială și percepția existenței unui disident, respingerea propriilor origini și opoziția față de sistemul politic. Acestea iau formă spațială și sunt prezentate ca o combinație de spații semantice diferite care se realizează prin spațializarea relațiilor și a trăsăturilor nonspațiale. Limbajul, percepția și ilustrarea sunt trei piloni care pot fi folosiți atât în analiza prozei Hertei Müller, cât și a poeziei.

În centrul cercetării mele, se află problema construcției spațiului și a percepției spațiului în opera Hertei Müller. Corpusul cercetării include scrierile în proză *Niederungen*, *Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt* și romanele *Der Fuchs war damals schon der Jäger*, *Herztier*, *Atemschaukel* and *Reisende auf einem Bein*. Scopul acestei lucrări este de a analiza aceste opere din perspectiva construcției spațiului și a percepției spațiului. Voi analiza aceste aspecte având, în vedere construcția spațiului rural și urban, rolul spațiilor de tranziție și construcția spațiului metaforic.

Analiza se construiește pe baza următoarelor întrebări: care sunt perioadele din viața autoarei, alese pentru a ilustra anumite evenimente? Cum este construit spațiul? Cum este prezentată percepția subiectivă a spațiului? Cum sunt aceste spații abordate – călătorii, mișcări circulare, stagnare – și cum apar ele la nivelul structurii textuale? Cum se raportează personajele la propriile lor mișcări înăuntrul spațiului? Care este rolul graniței? Cum este construit spațiul metaforic? Cum este relația dintre desfășurarea evenimentelor, subiectivitatea personajelor și mișcările lor în spațiu și în timp? În ce măsură sunt spațiile permeabile? În abordarea conceptelor de mai sus, în cercetarea textelor Hertei Müller, am folosit metodologia de cercetare literară a spațiului și close reading.

În operele Hertei Müller, spațiile descrise și structura textului oscilează între extreme; ele sunt fie deschise, neîngrădite, fie complet închise și labirintice, clausturate. Ca și în cazul spațiilor, rețeaua definită de Realitate-Autor-Text-Cititor se extinde, se fragmentează, se reîmpletește și se restructurează. Astfel se stabilește un nou sistem de reguli și valori care poate fi înțeles prin pluralitatea sensurilor. Mai mult, această rețea creează normele culturale, percepțiile colective ale centrului și ale periferiei, ale familiarului și ale straniului, locul individului între intimitate și necunoscut. Irene din *Reisende auf einem Bein* își dorește intimitate, contact uman și iubire, însă acestea îi sunt

inaccesibile. Ea tânjește după Franz, pe care nu îl poate avea; ea doar atinge pata de lumină de pe perete care reflectă silueta lui Franz.

Discursul textelor este unul al gesturilor – experiența este construită prin pași, salturi și mișcări. Deplasarea corpurilor în spațiu și percepția imaginilor modelează spațiul în care personajele trăiesc. Amplasarea în spațiu face ca subiectul să fie descriptibil, astfel individul putând afișa pluralitatea lebenswelt-ului. Spațiul cotidian își depășește limitele, mediul social îngădit se dizolvă, viețile individuale intră într-un mediu marcat de pluralitate, fie el real sau imaginar. Personajele sunt identificate prin spațiile în care trăiesc și sunt caracterizate de modul în care se manifestă în spațiul respectiv, de modul în care traversează granițe, devenind mobile sau rămânând imobile. Spațiile fac anumite acțiuni posibile sau le împiedică. Sentimentele și percepțiile se schimbă în funcție de limitările și expansiunile spațiului, astfel creând o nouă rânduială a spațiului, înțeleasă ca autonomă. Diferitele sentimente schimbă dinamica dintre aproape și departe, rapid sau încet.

În analiza mea, folosesc metodologia asociată unui *close reading*, cercetarea toposului, a temelor și motivelor. Am acordat atenție sporită spațiilor în care au loc evenimentele, precum sfera privată, casa, obiectele personale, spațiul rural și cel urban, spațiile de tranzit; m-am concentrat asupra opozițiilor în spațiu și timp, precum afară-înăuntru, sus-jos, spații închise și deschise, îngădite sau extinse, aproape și departe, familiare și nefamiliare. În analiza procesului narativ, am pornit de la anumite considerații semiotice care au arătat faptul că spațiul nu este doar decorul unui eveniment, ci conține o viziune asupra lumii formată din informații culturale. De asemenea, în lucrare, folosesc și metodologia interdisciplinară a analizei fotomontajului, o ramură a domeniului mai larg al analizei de film, cu scopul de a oferi o mai bună înțelegere a plasticității discursului Hertei Müller. Imaginile prezente în opera ei nu sunt construite ca vederi largi, ci sunt compuse din elemente mici aduse în prim-plan care formează împreună o ordine nouă, nefamiliară și imaginară.

Operele Hertei Müller sunt adesea analizate în relație cu contextul cultural și politic. Cele mai des abordate subiecte sunt emigrarea, persecuția politică și frica. Cercetarea mea și considerațiile mele teoretice oferă o perspectivă nouă, care, până în acest moment, a existat doar la nivel marginal. Tratez acest spațiu rural și urban nu în calitate de spațiu în care se manifestă acțiunile individului, ci în calitate de părtaș în viața subiectului. Întreaga mea analiză a spațiului, în cele mai mici detalii, este centrată pe text, se concentrează pe legături și discrepanțe estetice și transferă accentul pus pe contextul extratextual înspre imanența textuală.

Lucrarea de față abordează operele Hertei Müller în proză, care reprezintă nucleul acestei cercetări. Structura operelor analizate urmărește trei direcții, bazate pe viața rurală, viața urbană și viața la graniță. Acest lucru creează legătura dintre reflecțiile Hertei Müller în ceea ce privește propria ei scriitură și stilul ei beletristic. Analiza prozei de ficțiune nu urmărește cronologia în care operele au fost publicate, întrucât problematica principală adusă în discuție de lucrarea de față este reprezentată de examinarea spațiului fizic și a spațiului metaforic, precum și spațializarea timpului.

Lucrarea de față conține șapte capitole. Introducerea, care contextualizează operele Hertei Müller și scena literară care determinat apariția întrebărilor principale prezente în această cercetare, este urmată de capitolul al doilea, în care este prezentată receptarea activității literare a Hertei Müller de către istoria și critica literară.

Al treilea capitol cuprinde fundamentul teoretic al tezei, abordând direcții teoretice ale cercetării spațiului în studiile literare. Acest capitol alături de teorii din domeniul studiilor culturale, literare, media și sociale, care sunt importante în analiză nu doar la nivel teoretic, ci și la nivelul punerii în practică.

Al patrulea capitol este dedicat volumelor de eseuri *Der Teufel sitzt im Spiegel. Wie Wahrnehmung sich erfindet* și *Der König verneigt sich und tötet*, care tematizează reflecțiile Hertei Müller asupra propriului său stil literar. În capitol sunt abordate sursele de inspirație ale autoarei, reprezentate de diferite perioade ale vieții ei, mai apoi ficționalizate prin viziunea ei deosebită asupra lumii. Eseurile care tratează scriitura ei oferă cititorului un îndrumător pentru operele ficționale și, în același timp, susțin teza lucrării de față – semantizarea spațiului, spațializarea timpului și condiția tranzițională.

Capitolele cinci, șase și șapte constituie corpusul principal al lucrării. Capitolul al cincilea analizează mediul rural din *Niederungen* și *Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt*. În analiza textului din *Niederungen*, accentul principal este pus pe semantizarea spațiului fizic, precum peisajul provincial și mediul construit. Acest capitol include de asemenea și un studiu al relațiilor interpersonale dintre săteni și tematizează spațiile metaforice ale opresiunii și ale fricii. Al doilea subcapitol al capitolului cinci, *Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt*, abordează spațiul metaforic al așteptării și al fricii eroului. Cuvintele-cheie ale acestui capitol sunt teroarea resimțită sub supraveghere, căderea morală a individului și teama.

Capitolul al șaselea tratează peisajul urban și caracteristicile lui prezentate în romanele *Der Fuchs war damals schon der Jäger* și *Herztier*. Pentru eroii acestor opere, orașele nu sunt alternative pentru viața la sat. Orașul și diferitele locuri din oraș reprezintă

materializarea persecuției și a opresiunii politice. Personajele care apar în romane sunt studenți și artiști care sunt nevoiți să trăiască sub supravegherea permanentă a dictaturii. Opresiunea duce la o teamă continuă și la frica de moarte. Această situație schimbă individul, modul lui de a percepe mediul și relația lui cu alți oameni. Acest capitol tratează spațiul metaforic al persecuției și o viziune asupra lumii alterată de frică.

Capitolul șapte este dedicat romanelor *Reisende auf einem Bein* și *Atemschaukel*, din punctul de vedere al spațiului de tranziție și al vieții la granița dintre două lumi, două țări, sau dintre libertate și prizonierat. Viețile protagoniștilor par a reprezenta o călătorie fără sfârșit, abandonându-și casele – voit sau nevoit – și căutând salvarea prin supraviețuirea în alte contexte de viață. Traumele suferite de personaje le influențează existențele și relațiile interpersonale, ceea ce duce la crize identitare. Irene din *Reisende auf einem Bein*, după ce emigrează în Germania de Vest, nu se poate regăsi pe sine, se simte dezbinată și trăiește cu trauma și cu frica pe care le adusese înăuntrul ei din țara sa natală. În *Atemschaukel*, tânărul Leo Auberg este deportat într-un lagăr sovietic. Suferința de acolo îl schimbă în așa măsură, încât, chiar și după ce se întoarce, nu este capabil să scape de experiențele trăite în prizonierat. Traumele și identitățile dezbinat ale personajelor sunt prezentate prin motive și spații de tranziție. Punctul focal al cercetării, în acest capitol, este reprezentat de motivele metaforice ale spațiilor de tranziție, spațializarea timpului și semantizarea mediului înconjurător.

Concluziile rezumă rezultatele obținute în urma analizei desfășurate în capitolele anterioare și oferă concluziile generale ale cercetării.

Bibliografie

Bibliografie primară:

- MÜLLER, Herta: *Barfüssiger Februar*. Berlin: Rotbuch 1990.
- MÜLLER, Herta: *Der Teufel sitzt im Spiegel*. Berlin: Rotbuch 1991.
- MÜLLER, Herta: *Der Fuchs war damals schon der Jäger*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag 2009. Erste Auflage: Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1992.
- MÜLLER, Herta: *Reisende auf einem Bein*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag 2010. Erste Auflage: Berlin: Rotbuch 1992.
- MÜLLER, Herta: *Der König verneigt sich und tötet*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag 2008. Erste Auflage: Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1993.
- MÜLLER, Herta: *Niederungen*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag 2011. Erste Auflage: Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1993.
- MÜLLER, Herta: *Herztier*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag 2007. Erste Auflage: Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1994.
- MÜLLER, Herta: *Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag 2009. Erste Auflage: Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1995.
- MÜLLER, Herta: *Hunger und Seide: Essays*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1995.
- MÜLLER, Herta: *Heute wär ich mir lieber nicht begegnet*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag 2011. Erste Auflage: Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1997.
- MÜLLER, Herta: *Im Haarknoten wohnt eine Dame*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 2000.
- MÜLLER, Herta: *Der Wächter nimmt seinen Kamm: vom Weggehen und Ausscheren* / *Die Nacht ist aus Tinte gemacht: Herta Müller erzählt ihre Kindheit im Banat* / Erzählerin: Herta Müller. Konzeption, Dramaturgie, Regie: Thomas Böhm und Klaus Sander. Berlin: Supposé 2009 CD.
- MÜLLER, Herta: *Heimat ist das was gesprochen wird*. Rede an die Abiturienten des Jahrgangs 2001. Merzig: Gollenstein 2009.
- MÜLLER, Herta: *Ich glaube nicht an die Sprache: Herta Müller im Gespräch mit Renata Schmidtkunz*. Klagenfurt: Wieser 2009.
- MÜLLER, Herta: *Atemschaukel*. München: Carl Hanser Verlag 2009.
- MÜLLER, Herta: *Cristina und ihre Attrappe oder Was (nicht) in den Akten der Securitate steht*. Göttingen: Wallstein 2009.
- MÜLLER, Herta: *Lebensangst und Worthunger*. Im Gespräch mit Michael Lentz in: Leipziger Poetikvorlesung 2009. Berlin: Suhrkamp 2010.
- MÜLLER, Herta: *Mein Vaterland war ein Apfeln*. Ein Gespräch mit Angelika Klammer. München: Carl Hanser Verlag 2014.

Bibliografie secundară:

- ANTE, Ulrich: *Politische Geographie: Das geographische Seminar*. Braunschweig: Westermann 1981.
- ANSELM, Sigrun: *Grenzen trennen, Grenzen verbinden*. In: FABER, Richard / NAUMANN, Barbara: *Literatur der Grenze – Theorie der Grenze*. Würzburg: 1995.
- ARNHEIM, Rudolf: *The Dynamics of Architectural Form*. Berkeley: University Of California Press 1977.
- ANZIEU, Didier: *Das Haut-Ich*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1991.
- AUGÉ, Marc: *Non-lieux: Introduction à une anthropologie de la surmodernité*. Paris: Seuil 1992.
- BACHELARD, Gaston: *La poétique de l'espace*. Paris: PUF 1957.
- BACHELARD, Gaston: *Poetik des Raumes*. [zuerst 1957]. Übersetzt v. Kurt Leonhard. In: DÜNNE, Jörg/GÜNZEL, Stephan: *Raumtheorie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2006.
- BACHTIN, Michail M.: *Formen der Zeit und des Chronotopos im Roman*. Untersuchungen zur historischen Poetik. In: BACHTIN, Michail M.: *Chronotopos*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2006.
- BALOGH, András F.: *Herta Müller útja a Nobel-díjig*. Kismonográfia. Budapest: Littera Nova, 2011, S. 18 [Herta Müllers Weg zum Nobelpreis. Kleine Monographie].
- BARTA, Peter I.: *Bely, Joyce and Döblin*. Peripatetics in the City Novel. Gainesville: University Press of Florida 1996.
- BARTHES, Roland: *L'effet de reel*. [1964]. Le bruissement de la langue. Paris: Seuil 1980.
- BARTHES, Roland: *S/Z*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1987.
- BARTHES, Roland: *Mythen des Alltags*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2010.
- BESCH, Werner / EKE, Norbert Otto / GEULEN, Eva / KLEIN, Thomas / OELLERS, Norbert / PETERS, Ursula / STEINECKE, Hartmut / TERVOOREN, Helmut (Hg.): *Zeitschrift für Deutsche Philologie*. Bd. 129, 2010.
- BINSWANGER, Ludwig: *Das Raumproblem in der Psychopathologie*. In: *Ausgewählte Vorträge und Aufsätze II*. Bern: Francke 1955.
- BOLLNOW, Otto Friedrich: *Mensch und Raum*. 7. Aufl. Stuttgart: Kohlhammer 1994 [Erstausgabe 1963], S. 38–44.
- BOZZI, Paola: *Der fremde Blick*. Zum Werk Herta Müllers. Würzburg: Königshausen & Neumann GmbH Verlag 2005.
- BOZZI, Paola: *Autofiktionalität*. In: EKE, Norbert Otto (Hg.): *Herta Müller Handbuch*. Stuttgart: J. B. Metzler Verlag 2017.
- BRONFEN, Elisabeth: *Der literarische Raum: Eine Untersuchung am Beispiel von Dorothy M. Richardsons Romanzyklus „Pilgrimage“*. Tübingen: Niemeyer, 1986.
- BUTZER Günter/JOACHIM Jacob (Hg.): *Metzler Lexikon literarischer Symbole*. Stuttgart: J.B. Metzler Verlag 2008.
- CASSIRER, Ernst: *Mythischer, ästhetischer und theoretischer Raum*. [1931]. In: DÜNNE, Jörg/GÜNZEL, Stephan (Hg.): *Raumtheorie*. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2006.
- DASCĂLU, Bogdan Mihai: *Held und Welt in Herta Müllers Erzählungen*. Aus der Schriftreihe: *Studien zur Germanistik*, Bd 6. Hamburg: Dr. Kovac Verlag 2004.
- DÜNNE, Jörg/DOETSCH, Hermann/ LÜDEKE, Roger: *Von Pilgerwegen, Schriftspuren und Blickpunkten: Raumpraktiken in medienhistorischer Perspektive*. Würzburg: Königshausen & Neumann 2004.
- DÜNNE, Jörg/GÜNZEL, Stephan (Hg.): *Raumtheorie*. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften. Frankfurt a.M: Suhrkamp 2006.
- DÜNNE, Jörg/GÜNZEL, Stephan (Hg.): *Handbuch Literatur & Raum*. Berlin: De Gruyter 2017.

- DÜRCKHEIM, Graf Karlfried von: *Untersuchungen zum gelebten Raum*. Erlebniswirklichkeit und ihr Verständnis. Systematische Untersuchungen II. In: KRUEGER, Felix (Hg.): *Neue Psychologische Studien*, 6. München: C.H. Beck 1932.
- DÜTTMAN, Alexander Garcia: *Flugsimulator*. Notizen zum Trauma. In: BRONFEN, Elisabeth / ERDLE, Birgit R./ WEIGEL, Sigrid: *Trauma*. Zwischen Psychoanalyse und kulturellem Deutungsmuster. Köln u.a.: Böhlau 1999.
- ECO, Umberto: *Das offene Kunstwerk*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1977.
- EKE, Norbert Otto (Hg.): *Die erfundene Wahrnehmung: Annäherung an Herta Müller*. Paderborn: Igel Verlag 1991.
- EKE, Norbert Otto: Die deutschsprachige Literatur Osteuropas und ihre Rezeption in der Bundesrepublik. Probleme und Chancen einer „kleinen Literatur“. In: *Neue Literatur* 1990/91 5-6, S.22-42.
- EKE, Norbert Otto (Hg.): *Herta Müller Handbuch*. Stuttgart: J. B. Metzler Verlag 2017.
- FABER, Richard / NAUMANN, Barbara: *Literatur der Grenze – Theorie der Grenze*. Würzburg: Königshausen & Neumann 1995.
- FEBVRE, Lucien: *Das Gewissen des Historikers*. Hg. und aus dem Französischen übersetzt von RAULFF, Ulrich, Berlin: Wagenbach 1988.
- FRANK, Ellen Eve: *Literary Architecture: Essays Toward a Tradition*. Berkeley: University of California Press 1979.
- FRANK, Michael C.: *Die Literaturwissenschaften und der spatial turn*. Ansätze bei Jurij Lotman und Michail Bachtin. In: HALLET, Wolfgang/ NEUMANN, Birgit (Hg.): *Raum und Bewegung in der Literatur*. Die Literaturwissenschaften und der spatial turn. Bielefeld: transcript 2009.
- FOUCAULT, Michel: *Von anderen Räumen*. 2005 [1967], S. 931. In: HALLET, Wolfgang / NEUMANN, Birgit (Hg.): *Raum und Bewegung in der Literatur*. Die Literaturwissenschaften und der spatial turn. Bielefeld: transcript Verlag 2009.
- GENETTE, Gérard: *Figures I*. Paris: 1966 und *Figures II*. Paris: Seuil 1969.
- GEULEN, Eva / KRAFT, Stephan: *Grenzen im Raum – Grenzen in der Literatur*. In: BESCH, Werner / EKE, Norbert Otto / GEULEN, Eva / KLEIN, Thomas / OELLERS, Norbert / PETERS, Ursula / STEINECKE, Hartmut / TERVOOREN, Helmut (Hg.): *Zeitschrift für Deutsche Philologie*. Band 129. 2010.
- GOODMAN, Nelson: *Ways of Worldmaking*. Hussocks: Hackett Publishing Company, Inc. 1978.
- GÖLZ, Walter: *Dasein und Raum*. Philosophische Untersuchungen zum Verhältnis von Raumerlebnis Raumtheorie und gelebtem Dasein. Tübingen: Niemeyer 1970.
- GÜNZEL, Stephan (Hrsg.). *Topologie: Zur Raumbeschreibung in den Kultur- und Medienwissenschaften*. Bielefeld: transcript 2007.
- GÜNZEL, Stephan (Hrsg.). *Raum: Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart und Weimar: Metzler 2010.
- GÜNZEL, Stephan (Hrsg.). *Lexikon der Raumphilosophie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2012.
- HALLET, Wolfgang/ NEUMANN, Birgit (Hg.): *Raum und Bewegung in der Literatur*. Die Literaturwissenschaften und der spatial turn. Bielefeld: transcript Verlag 2009.
- HAUPT, Brigitte: *Zur Analyse des Raums*. In: WENZL, Peter (Hg.): *Einführung in die Erzähltextanalyse*. Kategorien, Modelle, Probleme. Trier: WVT 2004 (= NÜNNING, Ansgar (Hg.): *WVT-Handbücher*, Bd. 6), S. 69.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Werke* 8. Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse (Erstausg.1830), Erster Teil: Die Wissenschaft der Logik. Mit den mündlichen Zusätzen, neu editierte Ausgabe, Frankfurt a. M.: 1970.
- HEIDEGGER, Martin: *Bauen Wohnen Denken*. Vorträge und Aufsätze. Pfullingen: Neske 1954.

- HEWEL, Christine (Hg.): *Topographien der Grenze*. Verortungen einer kulturellen, politischen und ästhetischen Kategorie. Würzburg: Königshausen & Neumann 2011.
- HOFFMANN, Gerhard: *Raum, Situation, erzählte Wirklichkeit: Poetologische und historische Studien zum englischen und amerikanischen Roman*. Stuttgart: J.B. Metzler Verlag 1978.
- HUMMEL, Volker G.: *Die narrative Performanz des Gehens: Peter Handkes „Mein Jahr in der Niemandsbucht“ und „Der Bildverlust“ als Spaziergängertexte*. Bielefeld: transcript 2007.
- HUSSERL, Edmond / CLAESGES, Ulrich (Hg.): *Hua XVI: Ding und Raum*. Vorlesungen 1907. Den Haag: 1973.
- ISER, Wolfgang. *Das Fiktive und das Imaginäre: Perspektiven literarischer Anthropologie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1993.
- JOACHIMSTHALER, Jürgen: *Text und Raum*. In: KulturPoetik 2/2005, Bd. 5.
- JOHANNSEN, Anja K.: *Kisten Krypten Labyrinth*. Raumfigurationen in der Gegenwartsliteratur: W.G.Se bald, Anne Duden, Herta Müller. Bielefeld: transcript Verlag 2008.
- JOHANNSEN, Anja K.: *Chronotopologische Ordnungen (Raum und Zeit)*. In: EKE, Norbert Otto (Hg.): *Herta Müller Handbuch*. Stuttgart: J. B. Metzler Verlag 2017.
- JAKOBSEN, Ursula: *Berührungen*. Deutsche Schriftsteller vor und nach der Mauer. Rottenburg: Mauer Verlag 2005.
- KAGEL, Martin: *Tod*. Dörfliche Welt und Frühe Erzählungen. In: EKE, Norbert Otto (Hg.): *Herta Müller Handbuch*. Stuttgart: J. B. Metzler Verlag 2017.
- KAMPMEYER, Dieter: *Trauma-Konfigurationen: Bernhard Schlinks Der Vorleser, W. G. Sebalds Austerlitz, Herta Müllers Atemschaukel*. Würzburg: Königshausen & Neumann 2014.
- KANT, Immanuel: *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*. POLLOK, Konstantin (Hg.), Hamburg: 2001/59.
- KLEINSCHMIDT, Christoph: *Formen und Funktionen von Grenzen*. Einleitung zu einer interdisziplinären Grenzforschung. In: HEWEL, Christine (Hg.): *Topographien der Grenze*. Verortungen einer kulturellen, politischen und ästhetischen Kategorie. Würzburg: Königshausen & Neumann 2011.
- KLUGE, Friedrich: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 25., durchges. und erw. Aufl. bearb. von Elmar Seebold, Berlin [u.a.]: de Gruyter 2011.
- KÖHNEN, Ralph (Hrsg): *Der Druck der Erfahrung treibt die Sprache in die Dichtung*. Bildlichkeit in Texten Herta Müllers. Frankfurt a.M.: Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften 1997.
- KÖSTER, Werner. *Die Rede über den ‚Raum‘: Zur semantischen Karriere eines deutschen Konzepts*. Heidelberg: Wissenschaftsverlag der Autoren, 2002.
- KRISTEVA, Julia: *Fremde sind wir uns selbst*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1990.
- LEHNERT, Gertrud (Hg): *Raum und Gefühl*. Der Spatial Turn und die neue Emotionsforschung. Bielefeld: transcript 2009.
- LEXER, Matthias: *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. 38. Aufl. Stuttgart: Hirzel 1992
- LOTMAN, Jurij M.: *Die Struktur literarischer Texte*. Übers. von Rolf-Dietrich Keil. München: Fink, 1972 [Erstausgabe 1970].
- LOTMAN, Jurij M.: *Das Problem des künstlerischen Raums in Gogols Prosa*. [Erstausgabe 1968]. In: EIMERMACHER, Karl (Hg.): *Aufsätze zur Theorie und Methodologie der Literatur und Kultur*. Kronberg.: Scriptor 1974.
- LOTMAN, Jurij M.: *Zur Metasprache typologischer Kultur-Beschreibungen“* [Erstausgabe 1969] In: EIMERMACHER, Karl (Hg.): *Aufsätze zur Theorie und Methodologie der Literatur und Kultur*. Kronberg.: Scriptor 1974.

- LOTMAN, Jurij M. *Die Innenwelt des Denkens: Eine semiotische Theorie der Kultur*. Hrsg. von FRANK, Susi K./ RUHE, Cornelia/ SCHMITZ, Alexander. Übers. von Gabriele Leupold und Olga Radetzkaja. Berlin: Suhrkamp, 2010.
- LÖW, Martina: *Raumsoziologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp 2001.
- LURKER, Manfred: *Wörterbuch der Symbolik*. Kröners Taschenausgabe Band 464. Stuttgart: Kröner Verlag 2008.
- MAHLER, Andreas: *Welt Modell Theater: Sujetbildung und Sujetwandel im englischen Drama der frühen Neuzeit*“. *Poetica* 30 1998. S. 11–36.
- MATZAT, Wolfgang. *Diskursgeschichte der Leidenschaft: Zur Affektmodellierung im französischen Roman von Rousseau bis Balzac*. Tübingen: Narr, 1990.
- MEDICK, Hans: *Grenzziehungen und die Herstellung des politisch-sozialen Raumes*. Zur Begriffsgeschichte der Grenzen in der Frühen Neuzeit. In: FABER, Richard / NAUMANN, Barbara: *Literatur der Grenze – Theorie der Grenze*. Würzburg: Königshausen & Neumann 1995.
- MÜLLER-FUNK, Wolfgang (Hg.): *Komplex Österreich*. Fragmente zu einer Geschichte der modernen österreichischen Literatur. Wien: Sonderzahl 2009.
- MÜLLER-FUNK, Wolfgang: *Der gewohnte Bezirk seines Daseins*. Räumlichkeit und Topographik Wiens in Schnitzlers „Der Weg ins Freie“. Mit einem Vergleich der Filmversion von Karin Brandauer. In: MÜLLER-FUNK, Wolfgang (Hg.): *Komplex Österreich*. Fragmente zu einer Geschichte der modernen österreichischen Literatur. Wien: Sonderzahl 2009, S. 155–179.
- MOTZAN, Peter: „Und wo man etwas berührt, wird man verwundet.“ Zu Herta Müller: *Niederungen*. In: *Neue Literatur*, 3/1983.
- MOTZAN, Peter/ SIENERTH, Stefan (Hg.): *Wahrnehmung der deutsch(sprachig)en Literatur aus Ostmittel- und Südosteuropa - ein Paradigmenwechsel?* Neue Lesarten und Fallbeispiele / Hg. von München: IKGS-Verl., 2009. (Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas: Wissenschaftliche Reihe; 115)
- MÜLLER, Julia: *Sprachtakt: Herta Müllers literarischer Darstellungsstil*. Köln-Weimar-Wien Böhlau 2014.
- NICORIUC, Béatrice: *Städtischer Raum bei Herta Müller*. Raumordnung und Raumfigur im Roman „Der Fuchs war damals schon der Jäger. In: GORGOI, Lucia / CODARCEA, Emilia / LAZA, Laura (Hg.): *Germanistik im europäischen Kontext*. Zeitschrift des Departements für deutsche Sprache und Literatur. Band V. Cluj Napoca: Editura Mega 2013. S. 53-69.
- NITSCH, Wolfram: *Paris ohne Gesicht: Städtische Nicht-Orte in der französischen Prosa der Gegenwart*“. Heidelberg: Winter Verlag 1999.
- NITSCH, Wolfram. „Vom Panorama zum Stereoskop: Medium und Metapher bei Proust“. *Marcel Proust und die Künste*. Hrsg. von Wolfram Nitsch und Rainer Zaiser. Frankfurt a. M.: Insel Verlag 2004.
- NITSCH, Wolfram. „Mobile Mediatope: Verkehrsmittel als Medien und Milieus in der französischen Literatur der Gegenwart“. *Zeitschrift für Medien- und Kulturforschung* 2. 2012
- NITSCH, Wolfram. „*Terrain vague*: Zur Poetik des städtischen Zwischenraums in der französischen Moderne“. *Comparatio* 5. 2013.
- NITSCH, Wolfram. „Vers la famille par le métro: Identité et transport dans ‚La Petite Bijou‘ de Patrick Modiano“. *Le roman contemporain de la famille*. Hrsg. von Sylviane Coyault, Christine Jérusalem und Gaspard Turin. Paris: Classiques Garnier, 2015.
- NITSCH, Wolfram: *Topographien: Zur Ausgestaltung literarischer Räume*. In: DÜNNE, Jörg / MAHLER Andreas (Hg): *Handbuch Literatur & Raum*, Berlin; Boston, Mass.: De Gruyter 2015.

- NÜNNING, Ansgar: „*Moving back and forward in time*“: Zur Gleichzeitigkeit verschiedener Zeitstrukturen, Zeiterfahrungen und Zeitkonzeptionen im englischen Roman der Gegenwart. In: MIDDEKE, Martin (Hg.): *Zeit und Roman: Zeiterfahrung im historischen Wandel und ästhetischer Paradigmenwechsel vom sechzehnten Jahrhundert bis zur Postmoderne*, Würzburg: Königshausen & Neumann 2002.
- OTTMERS, Clemens: *Schreiben und Leben*. Herta Müller, Der Teufel sitzt im Spiegel. Wie Wahrnehmung sich erfindet. In: LÜTZELER, Paul Michael (Hg.): *Poetik der Autoren*. Beiträge zur deutschsprachigen Gegenwartsliteratur. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuchverlag 1994.
- PIATTI, Barbara: *Die Geographie der Literatur*. Schauplätze, Handlungsräume, Raumphantasien. 2. Aufl. Göttingen: Wallenstein 2009.
- PREDOIU, Graziella: *Faszination und Provokation bei Herta Müller* : eine thematische und motivische Auseinandersetzung. Frankfurt am Main [u.a.]: Peter Lang 2001.
- PREDOIU, Graziella: *Rumäniendeutsche Literatur und die Diktatur*. „Die Vergangenheit entlässt dich niemals“. Aus der Schriftenreihe: *Studien zur Germanistik*, Bd. 13. Hamburg: Dr. Kovac Verlag 2004.
- PICHLER Wolfram/ UBL, Ralph (Hg.): *Topologie. Falten, Knoten, Netze, Stülpungen in Kunst und Theorie*. Wien: Turia + Kant 2009.
- ROBERG, Thomas: *Bildlichkeit und verschwiegener Sinn in Herta Müllers Erzählung Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt*. In: KÖHNEN, Ralph (Hg.): *Der Druck der Erfahrung treibt die Sprache in die Dichtung*. Bildlichkeit in Texten Herta Müllers. Frankfurt a. M.: Peter Lang 1997.
- SCHAU, Astrid: *Leben ohne Grund*. Konstruktion kultureller Identität bei Werner Söllner, Rolf Bossert und Herta Müller. Bielefeld: Aisthesis Verlag 2003.
- SCHEIDGEN, Ilka: *Fünfuhrgespräche*. Zu Gast bei Günter Grass, Peter Härtling, Herta Müller, Peter Rühmkorf, Dorothee Sölle, Arnold Stadler, Martin Walser, Gabriele Wohmann, Eva Zeller. Lahr: Kaufmann Verlag 2008.
- SCHERPE, Klaus: *Die Unwirklichkeit der Städte*. Großstadtdarstellung zwischen Moderne und Postmoderne. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1988.
- SCHMUCKER, Peter: *Grenzübertretungen: Intertextualität im Werk von W. G. Sebald*. Berlin-Boston, Mass.: De Gruyter 2012.
- SCHLÖGEL, Karl: *In Räume lesen wir die Zeit*. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik. München: Hanser Verlag 2003.
- SCHUSTER, Diana: *Die Banater Autorengruppe: Selbstdarstellung und Rezeption in Rumänien und Deutschland*. Konstanz: Hartung-Gorre Verlag 2004.
- SCHROER, Markus: *Räume, Orte, Grenzen*. Auf dem Weg zu einer Soziologie des Raums. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2006.
- SIENERTH, Stefan: „*Daß ich in desen Raum hineingeboren wurde*“. In: SCHWOB, Anton (Hg.): *Gespräche mit deutschen Schriftstellern aus Südosteuropa*. Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Kultur und Dichtung. Reihe A: Band 53. München: 1997.
- SIGUAN, Marisa: *Schreiben an den Grenzen der Sprache*. Studien zu Améry, Kertész, Semprún, Schalamow, Herta Müller und Aub. Boston: De Gruyter 2014.
- SIMMEL, Georg: *Soziologie des Raums*. In: *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1983.
- SOLMS, Wilhelm (Hg.): *Nachruf auf die rumäniendeutsche Literatur*. Marburg: Hitzeroth 1990.
- SPENCER, Sharon: *Space, Time and Structure in the Modern Novel*. New York: Dell 1972.

- STRECK, Bernhard: *Grenzgang Ethnologie*. In: FABER, Richard / NAUMANN, Barbara: *Literatur der Grenze – Theorie der Grenze*. Würzburg: Königshausen & Neumann 1995.
- STRÖKER, Elisabeth: *Philosophische Untersuchungen zum Raum*. Frankfurt a. M: Klostermann 1965.
- WAGNER, Carmen: *Sprache und Identität*. Literaturwissenschaftliche und fachdidaktische Aspekte der Prosa von Herta Müller. Oldenburg: Igel Verlag 2002.
- WEIGEL, Sigrid: *Zum ‚topographical turn‘: Kartographie, Topographie und Raumkonzepte in den Kulturwissenschaften*. *KulturPoetik* 2/2 2002.
- WELLEK, Rene / WARREN, Austin: *Theory of Literature*. Harcourt: Brace & World 1956.
- WENZEL, Horst: *Räume der Wahrnehmung* (= Sprache und Literatur 94/2004).
- WENZL, Peter (Hg.): *Einführung in die Erzähltextanalyse*. Kategorien, Modelle, Probleme. Trier: WVT 2004 (= *WVT-Handbücher*, Bd. 6).
- WERBER, Niels. *Die Geopolitik der Literatur: Eine Vermessung der medialen Weltraumordnung*. München: Hanser 2007.
- WILLEKE, Stephanie: „Nichts mehr stimmt und alles ist wahr“. Tabubrüche in Herta Müllers Atemschaukel. In: SÜWOLTO, Leonie (Hg.): *Ästhetik des Tabuisierten in der Literatur- und Kulturgeschichte*. Paderborn: Universitätsbibliothek Paderborn 2017.
- WILHELMER, Lars: *Transit-Orte in der Literatur: Eisenbahn – Hotel – Hafen – Flughafen*. Bielefeld: transcript Verlag 2015.
- ZÖHRER, Marlene: *Zwischenräume*. Jutta Treiber und Jens Rasmus verwischen die Grenze zwischen Realität und Imagination. In: 1000 und 1 Buch 2/2007.